

Димитрије Трифковић*

Виши асистент

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

TIMACUM MINUS KAO СРЕДИШТЕ ОРИЈЕНТАЛНИХ КУЛТОВА

Апстракт: Римско насеље Тимакум Минус (Timacum Minus) је представљало важан вјерски центар у којем је пронађено више споменика и трагова поштовања оријенталних култова. Постоји неколико фактора који су позитивно утицали на ту појаву. Тимакум Минус је био војно средиште неколико римских јединица, важна тачка на фреквентном трговачком путу и један од главних административних центара римског рударства у Горњој Мезији. Све то се одразило на прилив становника из других области Римског царства и појаву веома шаролике религијске слике. Сигурно су потврђени споменици источњачких божанстава Митре, Јупитера Долихена, Сабазија, Изиде и Сераписа; док за неке друге култове и споменике постоје претпоставке које је немогуће са сигурношћу идентификовати.

Кључне ријечи: Тимакум Минус, Равна, оријентални култови, синкретизам.

*

Римски итинерари помињу мјесто Timacum Minus (Тимакум Минус) као једно од насеља на траси пута између два велика градска центра Наиса и Рациарије. Остаци на самом терену не пружају директне доказе о локализацији овог мјеста, па су старији истраживачи износили различите претпоставке о његовој убикацији. Вулић и Премерштајн су обиласком терена и првим ископавањима подржали тезу да се Тимакум Минус треба локализовати у данашње село Равна које се налази на лијевој обали Тимока, недалеко од града Књажевца.¹ Овдје су на локалитету који је народ звао Кулина откривени остаци војног утврђења, као и цивилно насеље у непосредној близини. Богатство пронађеног археолошког материјала упућује на закључак да се овдје налазила важна римска агломерација и зато је најлогичније баш ту смјестити Тимакум Минус као јако битан

* trifkovicdimitrije@gmail.com

¹ Никола Вулић, Антон фон Премерштајн, „Антички споменици у Србији“, *Споменик Српске Краљевске Академије*, XXXVIII, Београд, 1900, 30.

римски град. Из тих разлога су скоро сви каснији истраживачи прихватили ову претпоставку и данас се село Равна лоцира као мјесто некадашњег римског насеља. Највјероватније је Тимакум Минус и добио то име по ријеци Тимоку на чијој обали се налазио.

Теренска истраживања и ископавања у селу Равна су дала веома значајне резултате. Најважнији видљиви остатак античке прошлости било је римско војно утврђење. У очуваном дијелу зидина је пронађен богат епиграфски материјал, који је коришћен за накнадну обнову бедема. Такође, откривен је значајан археолошки материјал унутар насеља, који нам је омогућио да се ближе упознамо са историјом Тимакум Минуса. Иако је временом добар дио кастела уништен вађењем камених блокова за зидање сеоских кућа и других грађевина, и данас су видљиве основе четвороугаоног објекта димензија 110×138,5 m, као и остаци неколико одбрамбених кула.² Прво војно утврђење је направљено још у I вијеку, а Тимакум Минус је остао важан кастел све до позне антике. Поред војног логора се развило и цивилно насеље са бројним јавним и приватним грађевинама, надгробним споменицима итд. За нашу тему су најинтересантнији сакрални објекти и чињеница да су се у Тимакум Минусу налазила чак три античка храма. Они су били посвећени римским божанствима Јупитеру, Дијани и Марсу. Ипак, у селу Равни нису никада спроведена детаљна и систематска археолошка истраживања, па архитектонски остаци поменутих храмова нису пронађени ни истражени. Постојање светилишта се може претпоставити само на основу сачуваних натписа који говоре о томе. Навешћемо један очигледан примјер. У питању је вотивни олтар са урезаним натписом: *Dianae / Aug(ustae) / M. Aurelius / Quadrati⁵anus trib(unus) / templum / a solo ex / voto / restituit.*³ Из текста јасно видимо да је у Тимакум Минусу постојао храм посвећен богињи Дијани, који је дедикант обновио и оставио трајан споменик о том свом побожном дјелу. Поред тога, сачувани су нам епиграфски и археолошки споменици поштовања многих оријенталних божанстава и то је главни предмет интересовања овог рада. Ипак, да бисмо разумјели жив развој и напредак овог урбаног насеља, потребно је ставити акценат на три важна фактора која су допринијела тој појави.

Први битан чинилац је војни карактер и значај Тимакум Минуса, уосталом као и провинције Мезије у цјелини, нарочито сјеверног дунавског дијела провинције. Близина ријеке Дунав као границе Римског царства кључно је утицала на изразиту стратешку и ратничку црту ових подручја. Још је цар Веспазијан у I вијеку појачао војно присуство у Мезији и долини

² Петар Петровић, „Станице Timacum на путу Naissus – Ratiaria и античко насеље код села Равна“, *Старинар*, н.с. XXVI/1975, Београд, 1976, 47.

³ Petar Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2 – Timacum Minus et la vallée du Timok*, Београд, 1995, 64, n° 4.

ријеке Тимок.⁴ Тако је том приликом у Тимакум Минус пребачена и прва кохорта Трачана из Сирије – *cohors I Thracum Syriaca*.⁵ Ова помоћна војна јединица састављена од Трачана је провела неколико година у Сирији а учествовала је и у гушењу Јеврејског устанка, након чега је премјештена у Тимакум Минус. Најстарије војно утврђење из овог мјеста потиче управо из друге половине I вијека за смјештај кохорте из Сирије. У саставу ове помоћне војне јединице могао се наћи и одређени број војника регрутованих у Сирији, који су дошли у ново подручје у долини Тимока. Ова јединица је остала у Тимакум Минусу прилично дуго, да би је у другој половини II вијека, вјероватно у вријеме цара Марка Аурелија, замијенила друга кохорта Дарданаца састављена од локалног становништва – *cohors II Aurelia Dardanorum*.⁶ Тада је и војно утврђење било обновљено и саграђено од чвршћег и квалитетнијег материјала. Поред помоћних војних јединица, Тимакум Минус је имао одређене везе и са римским легијама у овим крајевима. Наиме, обновљено Дачко краљевство под краљем Децебалом је у доба цара Домицијана постало главна пријетња по безбједност Римског царства. Напад Дачана, који су прешли Дунав и упали у Мезију, био је тако успјешан да је 85. године потпуно уништена једна римска легија. Император Домицијан је лично на челу велике војске дошао у Мезију и отпочео своје чувене Дачке ратове. Ситуација на терену је била прилично озбиљна и цар је предузео неке конкретне мјере. Ради лакшег војног управљања тако великом територијом, провинција Мезија је 86. године подијелена на двије мање провинције. Територија од граница Паноније до источно од града Рацијарије је постала Горња Мезија (*Moesia Superior*), док је доње Подунавље све до ушћа Дунава у Црно Море издвојено као Доња Мезија (*Moesia Inferior*).⁷ У тако створеној провинцији Горњој Мезији у римско царско доба су стално боравиле двије легије: VII *Claudia* и IV *Flavia*. Сједиште прве се налазило у Виминацијуму, а друге у Сингидунуму.⁸ Тако су у селу Равна пронађена два надгробна споменика подигнута двојици ветерана легије VII Клаудије. У питању могу бити ветерани који су одслужили своју војну службу у Виминацијуму па се вратили у завичај, али и бивши припадници ове римске легије који су по одређеном задатку боравили и служили баш у Тимакум Минусу.⁹ У сваком случају су видљиве

⁴ Lina Diers, „Timacum Minus in Moesia Superior – Centrality and Urbanism at a Roman Mining Settlement“, *Land*, 7, Basel, 2018, 5.

⁵ András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London and Boston, 1974, 81.

⁶ Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd, 1968, 91.

⁷ A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 82.

⁸ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 32.

⁹ Снежана Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама. I – III век н.е.*, Београд, 2002, 292.

интензивне везе горњомезијске легије са овим насељем као једним од аугзилијарних пунктова у унутрашњости провинције Горње Мезије.

Други фактор који је утицао на пораст урбаног насеља био је економске природе. Цијела провинција Горња Мезија је била изузетно богата рудама и рударство је представљало главну привредну грану. То је једна од најбитнијих провинција одакле су долазиле велике количине разних метала за ковање новца, израду разних оруђа и оружја итд. Њен значај се добро огледа у чињеници да је главни симбол и препознатљивост Горње Мезије било рударство. Као што је провинција Африка била симбол за житницу, тако је Горња Мезија идентификована као рударска провинција.¹⁰ Тешко је замислити исхрану становништва царског Рима без жита из Африке, или живот Константинопоља у античком добу без Египта као житнице. Исто тако су богате рудоносне провинције на Балкану, међу њима свакако и Горња Мезија, имале велики привредни значај и олакшавале нормално економско функционисање Римског царства и његовог монетарног система. Ова провинција се састојала из двије велике рударске области: Дарданије на југу и неких подручја на сјеверу у залеђини Дунава. Свака од ових области се даље дијелила на неколико рударских дистрикта. Дарданија је, по предложеној реконструкцији Слободана Душанића, имала пет таквих дистрикта, од којих се један налазио уз долину ријеке Тимок и чије сједиште је било управо у Тимакум Минусу.¹¹ Ова чињеница је археолошки потврђена проналаском једног надгробног споменика у Равни на коме је уклесан натпис: D(is) M(anibus) / Ulp(ius) Aquilinus / mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) / librarius⁵ officii prae(fecti) te(rit(orii) ! vixit ann(is) XXII / Aquileiensis / et Ulpia Diotima / filio dulcissimo¹⁰ / b(ene) m(erenti) p(osuerunt).¹² Видимо да је преминули Улпије Аквилин био војник римске легије VII Клаудије која је, као што смо истакли, била стационирана у Горњој Мезији са главним логором у Виминацијуму. Посебно је занимљиво занимање овог легионара који је био задужен за бригу око ове рудничке територије. Из натписа је јасно да римска војска у Горњој Мезији није имала задатак само да ратује и чува границе, него и да се брине о безбједности трговачких путева и о сигурној експлоатацији и транспорту драгоцјене робе. Тиме се додатно истиче важност горњомезијских рудника за економски живот Царства. Палеографске карактеристике слова упућују на крај II или почетак III вијека као период када је подигнут надгробни споменик. Овај натпис учвршћује претпоставку да се баш у Тимакум Минусу налазило сједиште

¹⁰ Слободан Душанић, „Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији“, *Историјски гласник*, 1-2, Београд, 1980, 25.

¹¹ Slobodan Dušanić, „Roman mining in Illyricum: historical aspects“, in: *Dall' Adriatico al Danubio - L' Illirico nell' età greca e romana*, Cividale del Friuli, 2003, 257-258.

¹² Slobodan Dušanić, „The legions and the fiscal estates in Moesia Superior: some epigraphical notes“, *Arheološki vestnik*, 41, Ljubljana, 1990, 585.

префекта за ову рудничку територију у долини Тимока.¹³ Дакле, Тимакум Минус је представљао урбано насеље чији је главни фактор развоја било рударство и повезаност са рударском експлоатацијом цијелог дистрикта у долини Тимока и на обронцима околних планина. То је од овог насеља, заједно са повољним географским положајем у средишту поменуте области, направило регионални центар.¹⁴ Претежно су експлоатисани сребро и олово, а испирано је и злато у Тимоку и другим ријекама. Све то додатно објашњава потенцијалну привлачност Тимакум Минуса као мјеста имиграције становништва из других области Царства.

И трећа околност која олакшава разумијевање постојања многих оријенталних култова у Тимакум Минусу је његов повољан географски положај на траси важног римског пута. Наиме, Тимакум Минус се налазио отприлике на пола пута између два велика римска града, Наисуса (данашњег Ниша) и Рациарије на Дунаву (данашњи Арчар у Бугарској). То је била битна тачка на римском путу Лисус – Наисус – Рациарија.¹⁵ Овај пут је почињао на обали Јадранског мора у данашњем Љешу, пролазио кроз унутрашњост Балканског полуострва и завршавао се у колонији Рациарији на Дунаву. Циљ је био повезати источну јадранску обалу са Подунављем и граничним лимесом. Пут је имао огроман војнички, стратешки и економски значај за римску државу. Са једне стране, он је омогућавао лакшу контролу и управу у балканским провинцијама Царства те брже циркулисање војске у случају потребе. Са друге стране, овом трасом се одвијала интензивна трговина разним добрима, највише племенитим металима и рудама изузетно богате Горње Мезије. И Тимакум Минус је представљао важну тачку у овом трговачком процесу. Постојање легионара и префекта рудничке територије, који су се бринули о безбједном транспорту драгоцене робе, јесте вриједан показатељ повезаности војске са администрацијом рудничке територије. Та руда и метали су из јадранских лука Лисуса, Аполоније и Дирахујама превожени поморским путем преко Јадрана до луке Брундизијум, а одатле најкраћом линијом путем *via Appia* до самог Рима. За главни град огромног Царства су редован и сигуран долазак горњомезијских рудних богатстава били од огромног значаја, па је самим тим доста пажње поклањано и поменутом путу Лисус – Наисус – Рациарија. Сигурно је да су бројни трговци из многих крајева Римског царства стално циркулисали на овој дионици пута између Наисуса и Рациарије, и да су их њихови послови често водили управо и у Тимакум Минус. Међу тим трговцима је један

¹³ Slobodan Dušanić, „Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji“, *Arheološki vestnik*, 28, Ljubljana, 1977, 172.

¹⁴ L. Diers, „Timacum Minus in Moesia Superior“, 3.

¹⁵ Владимир П. Петровић, *Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава (I-IV век)*, Ниш – Београд, 2015, 158.

дио вјероватно долазио из источних области Царства, гдје су трговачка и новчана дјелатност биле нарочито развијене. Њихови пословни подухвати су их доводили у скоро све крупније трговачке центре који су пружали могућност зараде и проширења економских веза.¹⁶

Споменици оријенталних култова

Прије него што пређемо на опис споменика, потребно је истаћи одређене специфичности када говоримо о тзв. „оријенталним култовима“. Сам термин „оријентални“ потиче тек са краја XIX вијека и први га је у историјску науку увео велики белгијски историчар Франц Кимон. Међутим, такво термилошко дефинисање је у великој мјери одраз евроцентричног погледа на свијет у том периоду, да би се тако објаснили култови који своје поријекло не воде из самог центра Царства или његових западних провинција у Европи. У науци је прихваћен израз „оријентални култови“ и под њима се подразумејувала хомогена и компактна група култова из источних области Царства. Ипак, новија истраживања у овој сфери и научна тенденција посљедњих година одбацују овакву претпоставку и нуде сасвим нови приступ теми. Не прихвата се више концепт „ми“ и „они“ у религији који прави суштинску разлику између римских и оријенталних култова.¹⁷ Такав конструкт представља анахронизам и не одражава суштинско поимање религије у римском свијету. Просто, у царском добу нису постојале такве оштре границе између римске религије и страних, неримских, вјеровања. Ипак, синтагма „оријентални култови“ је остала у употреби у већини научних академских кругова из практичних разлога, како би се што једноставније навели и обухватили култови чије се поријекло везује за изваневропске провинције Римског царства у Азији и Африци. Имајући у виду ове чињенице, оријентални култови у даљем тексту ће се помињати са дозом опреза и веома условним карактером тог појма.

Култ Митре, персијског бога уговора и споразума а нешто касније и соларног божанства, имао је одређеног утицаја на стварање култа римског Митре као Непобједивог Сунца (Sol Invictus). Због тога је још од најстарије историографске литературе Митра убрајан у тзв. оријентална божанства. Његово поштовање је оставило трагове и у Тимакум Минусу. Први од три нама позната сачувана споменика је вотивни жртвеник од бијелог мермера, пронађен у селу Равни на локалитету под називом Кулина. Олтар се сада налази у музеју у Нишу, нажалост његов доњи дио је одломљен и недостаје.

¹⁶ Михаил Ростовцев, *Историја старог света: Грчка, Рим*, Београд, 2004, 473.

¹⁷ Eva M. Mol, *Romanising Oriental cults? A cognitive approach to alterity and religious experience in the Roman cults of Isis*, *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*, Скопје, 2015, 90.

Због тога је и крај урезаног натписа изгубљен, те су први истраживачи објављивали непотпун текст: *Invicto Deo / pro sal(ute) imp(eratoris) / M. Aur(elii) Anto/nini Aug(usti)*.¹⁸ Тек су Душанић и Петровић предложили одговарајући наставак читања текста и допунили цијели натпис на следећи начин: *Invicto deo / pro sal(ute) imp(eratorum) / M. Aur(elii) Anto/nini aug(usti) [et] / [L. Aur(elii) Veri] / [aug(usti)]*.¹⁹ Ово читање су прихватили скоро сви каснији научници, па је данас општеприхваћена претпоставка да се ради о царевима Марку Аурелију и Луцију Веру.²⁰ Све друге опције су много мање вјероватне. Да се, на примјер, натпис односио на Каракалу и Гету сигурно би се видјели трагови оштећења текста због осуде на *damnatio memoriae* након Гетиног убиства. Чињеница да је ара извјесно подигнута за здравље императора Марка Аурелија и Луција Вера омогућава нам да споменик сигурно датујемо у период савладарства ове двојице царева из династије Антонина, у раздобље између 161. и 169. године. С обзиром да је Луције Вер умро 169. године, то је горња граница за одређивање ужег хронолошког оквира настанка овог жртвеника. Олтар је посвећен Митри као Непобједивом Богу. Овај епитет је био уобичајен, што се види кроз изостављање стриктног навођења Митриног имена.

У Равни је 1982. године пронађен још један веома сличан споменик. У питању је вотивна ара од кречњака, откривена код остатака неког стуба или статуе. На њој се налази урезан кратак натпис: *In[vi]cto (?) / deo / Castinus / v(otum) l(ibens) p(osuit)*.²¹ Овај олтар не пружа много додатних информација осим да је дедикант посветио жртвеник и испунио свој завјет Митри као Непобједивом Богу. Уочљиво је да је посвета божанству наведена на исти начин као и у претходном случају и да је овај облик *Invictus Deus* очигледно био карактеристичан за Митрине вјернике у Тимакум Минусу, уосталом као и широм Римског царства.

О постојању добро организоване заједнице Митриних вјерника у Тимакум Минусу можда најбоље свједочи следећи споменик. То је вотивни

¹⁸ Никола Вулић, *Антички споменици наше земље*, Београд, 1941-48, 81, бр. 170; Maarten J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, II, Hague, 1960, 343, nr. 2212.

¹⁹ Slobodan Dušanić, Petar Petrović, „Epigraphic Contributions from the National Museum of Niš“, *Živa Antika*, 12.2, Skoplje, 1963, 370.

²⁰ Ljubica Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden, 1966, 79, n° 22; Љубица Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд, 1973, 60, бр. 71; Петар Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд, 1975, 139, бр. 34; Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1978, 54, n° 570; Zef Mirdita, „Kult Mitre na području Dardanije“, *Opuscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 1999, 484.

²¹ P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2 – Timacum Minus et la vallée du Timok*, 68, n° 10.

олтар од мермера нађен у селу Равна, на већ поменутом локалитету Кулина. Жртвеник је толико оштећен са свих страна да су многа слова заувјек изгубљена а цијели натпис је дуго остао нечитак и нејасан. Петар Петровић је дао један занимљив приједлог реконструкције текста, који је за нас веома интересантан: ? Soli in]victo / [pro sal(ute) I]mp(eratoris) Seve[ri] / [Alexand]ri Pii Fel(icis) Aug(usti) / [+4]anus EXV[.] Iuli[±2] /⁵ [±2] Iulianu[s..] L[±2] / [et ?] Valens V[---] sac[er]/dot(es) Mario M[axi]m[o et] / Aelian[o c]o(n)s(ulibus).²² Уколико прихватимо овакво читање, натпис нам пружа доста вриједних података. Прво видимо да је посвета Митри изражена у виду Непобједивог Сунца као веома честог и карактеристичног атрибута. Ара је подигнута за здравље цара Александра Севера, последњег римског императора из династије Севера. Помен конзулског пара на крају натписа омогућава да посвету олтара тачно датујемо у 223. годину, другу годину владавине цара Александра Севера. Централни дио натписа садржи имена свештеника који су подигли жртвеник, с тим да је већина слова тако оштећена да се имена углавном могу само нагађати. Без обзира на то, чињеница да неколико Митриних свештеника подиже олтар за здравље цара говори о постојању бројне и хијерархијски устројене вјерске заједнице, а не можемо искључити ни евентуално постојање неког храма или светилишта. Са друге стране, постоји и могућност да се ради о свештеницима из различитих мјеста који су се из неког разлога окупили у Тимакум Минусу, као и да су то чланови исте заједнице али различитих нивоа посвећења у мистерије култа. Ова три споменика недвосмислено свједоче о обожавању Митре међу становницима Тимакум Минуса. Хронолошки оквир настанка ових жртвеника обухвата другу половину II и прву половину III вијека. То се одлично уклапа у општу слику митраизма у цијелом Римском царству, јер је управо тада ова мистеријска религија, у свом римском облику Непобједивог Сунца, доживјела највећи процват широм огромне римске свјетске државе.

Сљедећи тзв. оријентални култ који је поштован у Тимакум Минусу био је култ Јупитера Долихена. Ово је синкретистичко божанство настало вјерским стапањем сиријског врховног соларног бога Баала из Долихе и римског врховног бога Јупитера. Град Долиха се налазио у малоазијској области Комагени, на крајњем сјеверу римске провинције Сирије. Без обзира на религијску улогу Долихе, која се може локализовати у околину данашњег Газијантепа у Турској, за настанак самог култа, упитно је какве везе су остале са овим вјерским центром у римском царском добу.²³ То је прави ратнички бог који је у себи садржавао војничке карактеристике, разумљиво привлачне за римске војнике широм Царства. У селу Равни је пронађен

²² P. Petrović, *IMS III/2*, 70, n° 12.

²³ Jörg Rüpke, *From Jupiter to Christ. On the History of Religion in the Roman Imperial Period*, Oxford, 2014, 36.

један споменик Јупитера Долихена.²⁴ У питању је фрагмент јако оштећене статуе са уобичајеном представом бога који стоји на леђима бика. Статуа је направљена од бијелог мермера а очувана висина фигуре износи само 17,5 cm. Све четири ноге бика су одломљене па се види само његово тијело окренуто на десну страну, те глава скоро у профилном положају. Фигура бика је израђена веома детаљно и квалитетно, са наглашеним дебелим вратом и видљивим умјетничким претензијама скулптора. На леђима животиње су остала само стопала божанства и заиста је велика штета што нам ова статуа није сачувана у цјелости. Ипак, на основу аналогije са другим очуваним сличним споменицима, можемо претпоставити да је Јупитер Долихен у рукама држао неке од својих ратничких атрибута попут двоструке сјекире или муње. Статуа се сада налази у Народном музеју у Нишу. Цијела представа одаје утисак брижљивог рада и умјетничког квалитета. На основу материјала од кога је споменик направљен може се претпоставити да ситнозрни бијели мермер вјероватно потиче из неког страног каменолома, можда из Мале Азије.²⁵ То упућује на потенцијалне трговачке везе и путеве транспорта са областима које су представљале постојбину Јупитера Долихена. Начин и умјетнички стил израде статуе говоре да је она настала крајем II или почетком III вијека. То је потпуно сигурно датовање када узмемо у обзир да је то период владавине династије Севера. Наиме, цареви из ове династије, почевши од родоначелника Септимија Севера, показивали су изразиту наклоност према Јупитеру Долихену као веома омиљеном божанству у римској војсци.²⁶ Јасна је политичка позадина те појаве и жеља императора Септимија Севера да учврсти свој положај у војсци као тада најбитнијем фактору доласка на власт након тек завршеног грађанског рата. Због тога су готово све посвете Јупитеру Долихену из епохе Севера, јер се тиме показивала лојалност и оданост владајућој династији. Највјероватније је и статуа из Тимакум Минуса настала из истих разлога, да истакне приврженост вјерника сиријском богу, али и врховној власти. С обзиром на помињани карактер насеља, прво се помишља на неку војну јединицу или имућног заповједника као наручиоце споменика. Пропаст династије Севера 235. године донијела је и убрзано гашење и потпуни нестанак култа Јупитера Долихена као симбола збачене династије. Зато и

²⁴ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, 93, бр. 201; Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, 101, n° 43; Miodrag Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, Beograd, 1992, 108, nr. 143; Nadežda Gavrilović Vitas, *Ex Asia et Syria. Oriental Religions in the Roman Central Balkans*, Oxford, 2021, 238, nr. 26; Zef Mirdita, „Prisutnost orijentalnih kultova na području Dardanije“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 34, Zagreb, 2001, 44.

²⁵ М. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, 108, nr. 143.

²⁶ Miroslava Mirković, „Car i Iuppiter Dolichenus u Gornjoj Meziji“, *Зборник Матице српске за класичне студије*, 13, Нови Сад, 2011, 130-131.

у Горњој Мезији не постоје споменици поштовања овог божанства након средине III вијека.²⁷ Било је и насилног сузбијања ове религије од стране наредног императора Максимиана Трачанина (235-238). У сваком случају, статуа Јупитера Долихена из Тимакум Минуса се потпуно уклапа у шири историјски концепт овог култа у Римском царству, те представља још један доказ поменутих вјерских токова у овом периоду.

Нарочито је интересантна појава култа бога Сабазија у Тимакум Минусу. Ово трачко-фригијско божанство није било често заступљено у провинцији Горњој Мезији, и заправо једино епиграфско свједочанство са поменуте територије потиче управо из овог мјеста. Сабазије је изворно фригијско божанство које је вјерским синкретизмом поистовјеђено са римским врховним богом Јупитером, те у таквом прилагођеном облику почело да се шири по свим римским провинцијама. У селу Равни је откривен један вотивни жртвеник који свједочи о томе. Олтар од пешчара је помало оштећен на крајевима и поједина слова су излизана, али се цијели текст натписа може реконструисати: Pro salute imp(eratoris) / Flaviu[s] Clemes / Saba[zi]o pate[r]no A[ug(usto)] posu[er]unt M. Ant[oni]o / Gordiano / Aug(usto) et C[laudius] / Pomp(eiano) co(n)s(ulibus).²⁸ Ара се сада налази у Народном музеју у Нишу, и пружа нам неколико веома важних података. Споменик је подигнут у част трачко-фригијског бога Сабазија, с тим да његов епитет Augustus упућује на синкретизам са римском религијом, наглашену црту романизације и појаву Сабазија као једног од заштитника цара и римске државе у цјелини. Други епитет Paternus говори нам да је дедикант Флавије Клемес из исте постојбине као и његов бог, те да га због тога сматра завичајним божанством. Тешко је претпоставити која би то област тачно била. Помен конзулског пара омогућава да подизање жртвеника датујемо тачно у 241. годину. То је период владавине императора Гордијана III који се помиње у натпису, и за чије здравље је олтар и подигнут. Све то указује да је Сабазијев култ у Тимакум Минусу поштован средином III вијека.

Поред ове вотивне аре, чија припадност култу Сабазија је несумњива, постоје још неки историјски трагови који би могли да упућују на поштовање трачко-фригијског божанства у Тимакум Минусу. Међутим, те индикације ипак нису потпуно јасне и недвосмислене па морају остати у домену могућности

²⁷ Владимир Михајловић, „Напомене о култу Јупитера Долихена на централном Балкану“, *Истраживања*, 24, Нови Сад, 2013, 19.

²⁸ Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1986, 30, n° 1283; П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, 142, бр. 40; Р. Petrović, *IMS III/2*, 71, n° 13; Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, 104-105, n° 50; N. Gavrilović Vitas, *Ex Asia et Syria*, 232, nr. 1; Z. Mirdita, „Prisutnost orijentalnih kultova na području Dardanije“, 48.

и претпоставке. То се односи на поједине животиње хтонске симболике које су имале важну улогу у култној пракси и теологији ове мистеријске религије. Змија је представљала најважнију животињу у том смислу, али такођер и гуштер, корњача, жаба и друге. Тако су приликом заштитних археолошких ископавања на ширем локалитету Тимакум Минуса откривене некрополе из античког и средњовјековног периода. У оквиру касноантичке некрополе Слог, два гроба су показала веома необичан погребни ритуал који би се можда могао повезати са култом бога Сабазија. У једном гробу је поред скелета сахрањеног мушког дјетета, старог четири године, пронађен паралелно постављен скелет змије.²⁹ Животиња је прво убијена а затим положена у гробну јаму поред тијела преминулог дјечака. А у другом гробу је скелет змије био обавијен око десне руке преминуле жене.³⁰ Она је у тренутку смрти имала између 45 и 50 година. Улога змије је била важна и у култовима Диониса и Асклепија.³¹ Да ли су у питању погребни обичаји повезани баш са Сабазијем и змијом као важним елементом у његовом култу? Ово питање мора остати отворено, али постоји велика могућност да се ради управо о ритуалним остацима Сабазијевог култа. Други примјер је фрагмент статуе од бијелог мермера, који је такођер пронађен у Равни. То је у суштини само база неке веће статуе која се налази у Народном музеју у Нишу. На бази су остала сачувана само људска стопала, те поред њих са једне стране корњача, а са друге дио стабла неког дрвета.³² И у овом случају остаје само хипотеза да ли је статуа приказивала баш бога Сабазија и корњачу као култну животињу, те да ли је можда змија била обавијена око дрвета. Без обзира на који начин да тумачимо ове историјске трагове и остатке, веома је јасно да је трачко-фригијски бог Сабазије поштован у античком Тимакум Минусу.

Слична ситуација је и са египатским култовима. Наиме, на простору провинције Горње Мезије споменици египатског божанског пара Изиде и Сераписа су посвједочени само у Тимакум Минусу.³³ Као и у случају Сабазијевог култа, то је доказ слабе заступљености ове религије у Горњој Мезији. Због тога налази из села Равна привлаче посебну пажњу као једини споменици те врсте у наведеној провинцији. На помињаном локалитету Кулина откривена су укупно три споменика египатске религије. Први

²⁹ Софија Петковић, Надежда Гавриловић-Витас, Наташа Миладиновић-Радмиловић, Бојана Илијић, *Погребни ритуал и Дионисов култ у Равни (Тимасит Минус)*, Београд – Књажевац, 2016, 23.

³⁰ N. Gavrilović Vitas, *Ex Asia et Syria*, 81.

³¹ С. Петковић и др., *Погребни ритуал и Дионисов култ у Равни*, 23-28.

³² Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, 94, бр. 205; М. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, 119, nr. 203a; N. Gavrilović Vitas, *Ex Asia et Syria*, 233, nr. 11.

³³ Љубица Зотовић, „Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије“, *Старинар*, XIX, Београд, 1968, 63.

је мермерна статуета која приказује главу Сераписа.³⁴ Фигура је након проналаска била смјештена у музеј у Нишу, али је приликом бомбардовања овог града 1944. године у току ратних операција у Другом свјетском рату заувјек изгубљена или уништена. Зато, нажалост, посједујемо само фотографију на основу које можемо да анализирамо овај споменик. Глава Сераписа је израђена на прави синкретистички начин који показује велике сличности у иконографском представљању са грчким врховним богом Зевсом, или римским Јупитером. Велики александријски бог је приказан са густом коврцавом косом, густом брадом и брковима са двоструким завршецима, израженом доњом усном и мистичним погледом. Једини атрибут који упућује на египатско поријекло бога је калатос на глави. Калатос је симбол плодности и открива једну од функција које су приписиване Серапису у хеленистичко и римско доба, функцију соларног божанства које даје плодност земљи и храну људима. Статуета се по начину израде може датовати у III вијек. Чињеница да је мермерна глава нестала током савезничког бомбардовања, и да нам је фотографија једини сачувани траг, отежава доношење потпуно сигурних закључака. Тако постоји мишљење да се заправо ради о конусној капи Јупитера Долихена, а не о Сераписовом калатосу.³⁵ Због раније помињаног оштећеног споменика овог божанства који стоји на бику, Јовановић је чак претпоставио евентуално постојање храма посвећеног Јупитеру Долихену у Тимакум Минусу. Међутим, ови приједлози остају врло хипотетични а сачувана фотографија не даје јасне доказе у том правцу. Због тога се и ми држимо прве изнесене тврдње да је то статуета Сераписа са калатосом као уобичајеним атрибутом на глави.

Очекивано је у Тимакум Минусу нађен и сличан споменик Сераписове божанске супруге Изиде. У питању је статуета од бијелог мермера која приказује Изидину главу.³⁶ Она је доживјела исту судбину као и Сераписова глава, односно уништена је током бомбардовања Ниша 1944. године. Коса богиње је свезана изнад ушију а праменови су подигнути. Очи су грубо израђене, без представљања зјеница. Оно што идентификује богињу као Изиду је калатос на глави. То је симбол универзалног женског принципа плодности земље и цијеле природе. Изиде је у римско доба примарно означавала управо богињу плодности и мајчинског покровитељства. Детаљи у изради косе и лица упућују на III или почетак IV вијека као

³⁴ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, 92, бр. 198; Бранко Гавела, „Антички споменици грчко-египатског синкретизма у нашој земљи. I – Серапис“, *Старинар*, н.с. V-VI, Београд, 1956, 43; Lj. Zotović, *Les cultes orientaux*, 104, n° 49; M. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, 96, nr. 106.

³⁵ Александар Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд, 2007, 184.

³⁶ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, 92, бр. 200; Lj. Zotović, *Les cultes orientaux*, 104, n° 48; M. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, 96, nr. 105.

период настанка статуе. Висина сачуване главе је износила 6,6 cm па на основу тога можемо претпоставити да је висина цијеле фигуре била између 54 и 60 cm.³⁷ Те димензије, материјал од којег је споменик направљен као и његов умјетнички квалитет свједоче о већој материјалној вриједности коју су себи могли приуштити само виши слојеви друштва. То је лијеп показатељ економског напретка Тимакум Минуса и његових богатијих становника. У Равни је пронађена још једна веома слична глава од бијелог мермера.³⁸ Ситнозрни бијели мермер је веома квалитетан и вјероватно потиче из неког каменолома са подручја Грчке или Мале Азије. Вјерски синкретизам је врло изражен и женска глава је у потпуности израђена у грчко-римском умјетничком духу. Коса је врло детаљно исклесана и покупљена у крупне локне које одају утисак живости. Лице има укрућен и статичан израз, са идеалним пропорцијама и израженим умјетничким квалитетом. Све те карактеристике могу да наводе на закључак да се ради о грчкој богињи Тихи или римској Фортуну.³⁹ Такође, то би могла бити и глава синкретистичке богиње Изиде – Фортуне – Немезе.⁴⁰ Једино калатос на глави наговјештава да статуета ипак припада Изиди као Сераписовој божанској супрузи и богињи плодности. Детаљи у изради мермерне главе указују да је она вјероватно настала крајем III вијека. Ова три култна споменика, ако се сви могу довести у везу са синкретистичким римско-египатским божанствима, јесу изоловани примјери на простору цијеле провинције Горње Мезије.

На крају треба поменути још један споменик који можда припада малоазијском култу Велике Мајке (Magna Mater). У селу Равни је пронађена бронзана фигурица која приказује попрсје неке богиње.⁴¹ Висина статуе износи 11 cm. Начин израде лица и одјеће указује на II или III вијек као вријеме њеног настанка. Цијела представа одаје утисак квалитетног умјетничког рада. Коса богиње је одвојена правилним раздјелком по средини главе. Она носи хитон, те преко њега химатион чији се један дио види на лијевом рамену. Најинтересантнији детаљ је посебна круна коју богиња носи на глави. Круна има облик квадратног градског утврђења са по једном кулом на сваком од четири угла грађевине. Та врста круне

³⁷ Bojana Ilijić, *Contribution to the Knowledge of the Cult of Venus, Fortuna/Tyche and Isis at the site Timacum Minus*, Ancient Cult in Balkans through Archaeological Findings and Iconography, Beograd, 2020, 19.

³⁸ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, 92, бр. 199; Lj. Zotović, *Les cultes orientaux*, 103, n° 47; М. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, 89, nr. 82.

³⁹ Петар Петровић, Светозар Јовановић, *Културно благо књажевачког краја: археологија*, Београд, 1997, 61, бр. 5.

⁴⁰ А. Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*, 185.

⁴¹ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, 94, бр. 206; N. Gavrilović Vitas, *Ex Asia et Syria*, 216, nr. 8.

се у античким изворима називала *corona muralis* и имала је двоструку симболику. Са једне стране, она је означавала неку богињу као заштитницу тог града и градских бедема. Са друге стране, то је могао бити један од многобројних симбола плодности, жетве и мајчинског принципа уопште. Фригијска богиња Кибела, или романизовано Велика Мајка Богова, је само једна од више античких женских божанстава које су имале овакву круну као атрибут. Поред ње, и грчка Тиха, Артемида из Ефеса, римска Церера и друге богиње су некада носиле на глави идентичан симбол. Због тога је врло тешко одредити тачну припадност ове бронзане бисте. Ипак, мора се оставити могућност да се ради управо о Кибели из више разлога. Римска Велика Мајка је иконографски често представљана са овом круном на глави. То је наглашавало њену улогу заштитнице градова.⁴² Са друге стране, култ Магне Матер је иначе био веома популаран међу романизованим становништвом у римским провинцијама на централном Балкану.⁴³ Још једна ствар која би могла представљати евентуални прилог овој тези је потенцијално присуство досељеника из Мале Азије у Тимакум Минусу. Овим се отвара много шире питање постојања етничког елемента из источних провинција Царства у овом насељу.

Епиграфски и археолошки материјал који нам говори о миграцијама и досељавању становништва са Оријента је прилично скроман. Тако је у Равни пронађено само пет натписа који се могу довести у везу са имигрантима са Истока.⁴⁴ Неки од њих су сигурна свједочанства, као када се нпр. на надгробном споменику наводи да је преминули Агатоникон умро далеко од своје родне земље Битиније. Са друге стране, неки надгробни споменици имају урезане рељефе који могу бити повезани са источњачким поријеклом преминулих особа. Један такав споменик има карактеристичан украс у виду котарице за вуну и лукова испод забата који уоквирују слова D и M, те симболишу улазак покојнице у други свијет.⁴⁵ Ови надгробни украси су својствени за Малу Азију, посебно за области Фригију и Битинију. Међутим, овакви мотиви се јављају и у другим провинцијама Царства, па и у самом Риму. Због тога не можемо бити сигурни да је преминула жена дошла у Тимакум Минус баш са Истока, а не из било које друге области

⁴² Lynn E. Roller, *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley, 1999, 316.

⁴³ Nadežda Gavrilović, *Asia Minor and Syrian cults and their main traits in the territory of the Central Balkans*, Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives, Skopje, 2015, 335.

⁴⁴ Владимир Михајловић, *Археолошки и епиграфски показатељи досељавања оријенталног становништва на територији Горње Мезије*, Београд, 2009, необјављен мастер рад, 148-150.

⁴⁵ Слободан Душанић, „Две римске стеле из Србије“, *Зборник Народног музеја*, VIII, Београд, 1975, 132-133.

велике државе. Такође, хеленофона имена која се појављују на натписима надгробних споменика ветерана Прве кохорте Трачана из Сирије не морају бити показатељи доласка оријенталног етничког елемента.⁴⁶ Грчка имена се исто тако могу односити нпр. на имигранте из неких од балканских провинција Царства попут Ахаје, Македоније, Тракије, Доње Мезије итд. Дакле, морамо бити веома опрезни када на основу епиграфске грађе изводимо закључке о значајнијем приливу становништва из источних дијелова Римског царства.

Врло слична ситуација је и са археолошким материјалом. У оквиру помињане касноантичке некрополе Слог у селу Равна ископана су три гроба из ранијег периода принципата. Гроб број 8 је посебно интересантан због налаза који су пронађени у њему.⁴⁷ То је обична гробна јама ископана на дубини од око пола метра. Скелет у опруженом положају је постављен у смјеру запад – исток. Очуван је веома лоше па остаци лобање и костију не пружају могућност за сигурну антрополошку анализу. Јасно је само да је у питању скелет одрасле женске особе. Сахрана покојнице се хронолошки смјешта у период друге половине I или прве половине II вијека. За нас су нарочито важни пронађени налази у виду гробних прилога. Преминула жена је сахрањена са веома богатим прилозима. Тако су нађени: огрлица са три привјеска око врата, два фрагмента бронзане фибуле, дјелић сребрног привјеска, уметак за медаљон од стаклене пасте, гвоздени нож на грудима и гвоздена игла. Неке од перли на огрлици су направљене од драгоцјених материјала који су карактеристични за подручје Понта још од времена касне хеленистичке епохе. Са друге стране, фрагменти бронзане фибуле припадају локалном или дачком типу фибула. На основу тога изнијета је претпоставка да је преминула жена била дио популације у Тимакум Минусу која је настала мијешањем оријенталних досељеника, који су стигли са Првом кохортом Трачана из Сирије, и домородачког аутохтоног становништва са извјесном примјесом дачког елемента.⁴⁸ Међутим, постојање перли које су можда произведене у Малој Азији не мора нужно да свједочи о присуству људи са тог подручја у Тимакум Минусу. То исто тако може да упућује на живе трговачке везе и економске односе, те путеве транспорта робе. Зато ни овај потенцијални археолошки траг није потпуно сигурно свједочанство присуства источњачких досељеника.

Можемо извући закључак да поштовање многих тзв. оријенталних култова у Тимакум Минусу није у директној зависности од постојања

⁴⁶ В. Михајловић, *Археолошки и епиграфски показатељи досељавања оријенталног становништва на територији Горње Мезије*, 148-149, бр. 40, 41.

⁴⁷ Sofija Petković, Mira Ružić, Svetozar Jovanović, Marko Vuksan, Zsuzsanna K. Zoffmann, *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*, Belgrade, 2005, 26.

⁴⁸ Ibidem, 56.

значајне етничке групе становништва из источних провинција Римског царства. Сви наведени култови су имали глобални карактер и били су распрострањени по скоро свим дијеловима огромне Империје. Зато ни њихови сачувани споменици у данашњем селу Равна нису нека усамљена појава него честа слика у једном напредном и живом урбаном центру. То је још једна потврда колико су ови култови кроз процес *interpretatio Romana* прилагођени римском религијском укусу и зашто су стекли такву популарност међу провинцијским становништвом.

Објављени извори:

Petrović Petar, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2 – Timacum Minus et la vallée du Timok*, Београд, 1995.

Šašel Anna et Jaro, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1978.

Šašel Anna et Jaro, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1986.

Vermaseren Maarten J., *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, II, Hague, 1960.

Вулић Никола, *Антички споменици наше земље*, Београд, 1941-48.

Zotović Ljubica, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden, 1966.

Литература:

Вулић Никола, Премерштајн Антон фон, „Антички споменици у Србији“, *Споменик Српске Краљевске Академије*, XXXVIII, Београд, 1900, 15-58.

Гавела Бранко, „Антички споменици грчко-египатског синкретизма у нашој земљи. I – Серапис“, *Старинар*, н.с. V-VI, Београд, 1956, 43-51.

Gavrilović Nadežda, *Asia Minor and Syrian cults and their main traits in the territory of the Central Balkans*, Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives, Skopje, 2015, 333-356.

Gavrilović Vitas Nadežda, *Ex Asia et Syria. Oriental Religions in the Roman Central Balkans*, Oxford, 2021.

Diers Lina, „Timacum Minus in Moesia Superior – Centrality and Urbanism at a Roman Mining Settlement“, *Land*, 7, Basel, 2018, 1-17.

Dušanić Slobodan, Petrović Petar, „Epigraphic Contributions from the National Museum of Niš“, *Živa Antika*, 12.2, Skopje, 1963, 365-385.

Душанић Слободан, „Две римске стеле из Србије“, *Зборник Народног музеја*, VIII, Београд, 1975, 131-137.

Dušanić Slobodan, „Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji“, *Arheološki vestnik*, 28, Ljubljana, 1977, 163-179.

Душанић Слободан, „Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији“, *Историјски гласник*, 1-2, Београд, 1980, 7-55.

Dušanić Slobodan, „The legions and the fiscal estates in Moesia Superior: some epigraphical notes“, *Arheološki vestnik*, 41, Ljubljana, 1990, 585-596.

Dušanić Slobodan, „Roman mining in Illyricum: historical aspects“, in: *Dall' Adriatico al Danubio - L' Illirico nell' età greca e romana*, Cividale del Friuli, 2003, 247-270.

Зотовић Љубица, „Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије“, *Старинар*, XIX, Београд, 1968, 59-72.

Зотовић Љубица, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд, 1973.

Ilijić Bojana, *Contribution to the Knowledge of the Cult of Venus, Fortuna/ Tyche and Isis at the site Timacum Minus*, Ancient Cult in Balkans through Archaeological Findings and Iconography, Beograd, 2020, 11-25.

Јовановић Александар, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд, 2007.

Mirdita Zef, „Kult Mitre na području Dardanije“, *Opuscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 1999, 481-486.

Mirdita Zef, „Prisutnost orijentalnih kultova na području Dardanije“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 34, Zagreb, 2001, 37-58.

Mirković Miroslava, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd, 1968.

Mirković Miroslava, „Car i Iuppiter Dolichenus u Gornjoj Meziji“, *Зборник Матице српске за класичне студије*, 13, Нови Сад, 2011, 123-132.

Михајловић Владимир, *Археолошки и епиграфски показатељи досељавања оријенталног становништва на територију Горње Мезије*, Београд, 2009, необјављен мастер рад.

Михајловић Владимир, „Напомене о култу Јупитера Долихена на централном Балкану“, *Истраживања*, 24, Нови Сад, 2013, 9-21.

Mol Eva M., *Romanising Oriental cults? A cognitive approach to alterity and religious experience in the Roman cults of Isis*, Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives, Skopje, 2015, 89-111.

Mócsy András, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London and Boston, 1974.

Петковић Софија, Гавриловић-Витас Надежда, Миладиновић-Радмиловић Наташа, Илијић Бојана, *Погребни ритуал и Дионисов култ у Равни (Timacum Minus)*, Београд – Књажевац, 2016.

Petković Sofija, Ružić Mira, Jovanović Svetozar, Vuksan Marko, Zoffmann Zsuzsanna K., *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*, Belgrade, 2005.

Петровић Владимир П., *Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава (I – IV век)*, Ниш – Београд, 2015.

Петровић Петар, „Станице Timacum на путу Naissus – Ratiaria и античко насеље код села Равна“, *Старинар*, н.с. XXVI/1975, Београд, 1976, 43-56.

Петровић Петар, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд, 1975.

Петровић Петар, Јовановић Светозар, *Културно благо књажевачког краја: археологија*, Београд, 1997.

Roller Lynn E., *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley, 1999.

Ростовцев Михаил, *Историја старог света: Грчка, Рим*, Београд, 2004.

Rüpke Jörg, *From Jupiter to Christ. On the History of Religion in the Roman Imperial Period*, Oxford, 2014.

Tomović Miodrag, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, Beograd, 1992.

Ферјанчић Снежана, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама: I – III век н.е.*, Београд, 2002.

Summary

Dimitrije Trifković

TIMACUM MINUS AS THE CENTER OF ORIENTAL CULTS

The Roman settlement Timacum Minus represented a significant religious center in which many monuments and traces of oriental cult practice have been discovered. There are several factors that have positively influenced that occurrence. Timacum Minus was a military center for several Roman military units, an important location on a busy merchant road, and one of the main administrative centers for Roman mining in Upper Moesia. All of this influenced the influx of population from other areas of the Roman Empire, and the appearance of an extremely variegated religious structure. While there are assumptions about the presence of other cults and monuments, which are impossible to definitely identify, the presence of monuments for eastern deities Mithra, Jupiter Dolichenus, Sabazius, Isis and Serapis has certainly been confirmed.